

NAUJI ŠLEKIAVIMO STEBĖJIMAI ŽAGARĖS APYLINKĖSE

Yra įprasta šlekiavimu laikyti priebalsių *s* ir *š*, *z* ir *ž*, *c* ir *č*, *dz* ir *dž* painiojimą kai kuriose vakarų aukštaičių šiauliškių šnektose. Bet 1975 m. rugpjūčio mėn. kompleksinė Vilniaus aukštųjų mokyklų kraštotyrininkų ekspedicija pateikė kiek naujesnių duomenų apie šį savotišką reiškini: keliuose Žagarės apylinkės (Jonišio raj.) kaimuose nelauktai pastebėta, kad minėtieji priebalsiai ne šiaip sau painiojami, o suliejami į vieną tarpinį garsą, kurį toliau, neturėdami kitų ženklų, žymėsime *ś*, *ž*, *ć*, *dź*¹. Taip yra ne tik apie seniai žinomą Skaisgirį, bet ir Dauškių, Stungių, Veršių, Žiurių kaimuose, net pačioje Žagarėje.

Ryškiausiai ir geriausiai tokių šlekiavimą rodo priebalsių poros *s* : *ś*, *z* : *ž*, *ś* : *ṥ*, *ž* : *ž̇*, suplakamos į švepliuojamus tarpinius garsus *ś*, *ž*, *ś'*, *ž'*. Žodžių su tais priebalsiais yra daug, todėl jie pirmiausia ir krinta į akis, pvz.: *ś'ąudū* 'šiaudų', *ś'ėnis* 'senis', *paśūka* 'pasuko', *śśas* 'šašas'. Ypač lengvai tarpiniai garsai girdimi tuose žodžiuose, kuriuose bendrinė kalba ir kitos tarmės turi abiejų tipų (*s* ir *ś*) priebalsių, pvz.: *paśiśildī* 'pasišildyti', *śuśūka* 'susuko; sušuko', *śunėlis* 'šunelis', *śūnliėś* 'sūnelis', *ž'ąurus žmōguś* 'žiaurus žmogus', *ąvižas* 'avižos'. Prastėliau pastebimas kitų priebalsių porų — *c* ir *č*, *dz* ir *dž* — suliejimas, bet ir dėl jų abejonės nėra, pvz.: *baźnīcā*, *dź'ėukśmaś*, *ćīpā*. Klausantis magnetofono įrašų vėliau, susidarė netgi įspūdis, kad kiek kitaip čia tariami ir kiti liežuvio priešakiniai priebalsiai, ypač virpamieji: jų tembras atrodo kiek žemesnis ir blausesnis. Patys vietiniai žmonės šlekiavimą žino — ne kartą mums tvirtino, kad žagariečiai esą tokie šlėkiai ir kalbėdami „prispaudžia liežuvį“, liežuvio prispaudimu vadindami, be abejo, tarpiniams garsams būdingą retrofleksinę artikuliaciją.

Palyginti neseniai šlekiavimą yra intensyviai tyrinėjusi puiki šiaurinių vakarų aukštaičių tarmės specialistė A. Jonaitytė². Ji šlekiavimą priskiria kiek mažesniajam plotui, negu rodytų mūsų stebėjimai, ir traktuoja jį kaip žvarbiųjų priebalsių virtimą sargiaisiais (švilpiamaisiais) *s*, *z* tipo priebalsiais, t. y. tarimą *baźnīcā*, *pràdzā*, *cā*, arba (išimtiniais atvejais) sargiųjų virtimą žvarbiaisiais (šnypščiamaisiais). Tiesa, disertacijoje „Šakynos tarmė“ (V., 1962) užsimenama, kad Gražaičių ir Domeikių kaimuose vietoj bk. *s*, *ś*, *z*, *ž* esą tariami tarpiniai garsai, kiek artimesni *ś*, *ž*, negu *s*, *z*, bet, darydama išvadas, autorė vėl grįžta prie ankstesniojo aiškinimo ir pagrindiniu, senoviniu šlekiavimo variantu laiko tą, kur vietoj žvarbiųjų priebalsių tariami sargieji. Iš tikrųjų realesnis būtų kaip tik priešingas požiūris, nes dėl kitų tarmių

¹ A. Martinet tokius garsus žymėdavo *ś*, *ž* ir pan., bet baltistikoje šios grafemos turi kitą paskirtį.

² A. Jonaitytė. Nauji duomenys apie Skaistgirio tarmės konsonantizmą. — „Lietuvių kalbotyros klausimai“, 1960, t. III, p. 79–86.

poveikio daug lengviau galėjo atsirasti „normalūs“ *s*, *z* tipo priebalsiai, o ne tarpiniai *š*, *ž*, kurių niekur kitur Lietuvoje nėra, išskyrus nebent atskirus švepliuojančiųjų dzūkų idiolektus³.

Įprasta ši reiškinį aiškinti vienokiu ar kitokiu substratu. Pavyzdžiui, J. Šliavas įdomiame nepublikuotame straipsnyje „Priebalsių *s*, *z* ir *š*, *ž* nedėsningas vartojimas Mūšos upyno Žeimelio – Linkuvos šnektose“ kelia mintį, kad kalbami tarpiniai garsai esą paveldėti iš žiemgalių, senovėje gyvenusių tose apylinkėse. Žagarės šnektą ypatingai išlaikiusi iki mūsų dienų, o Žeimelio – Linkuvos šnektų atstovai, ją prarasdami, vienuose žodžiuose nedėsningai apibendrinę *s*, *z* tipo garsus, kituose – *š*, *ž*. Spėjimas, kad kalbamasis reiškinys seniau galėjo būti labiau paplitęs, visai tikėtinas. Dar daugiau – tokie teritoriniai plačiai vartojamų žodžių variantai, kaip *perstekė* Tl, Pln : *perštekė* Vrd, Ms, Trk, *pleksnė* Slnt, Dr, Skd : *plekšnė* Brs, Trk, Vks, *plestekė* Klk, Lž, Pp : *pleštekė* Als, Šts, Vks ir kt., leistų, labai norint, atsargiai spėti, kad kažkas panašaus kadaise yra buvę ir žemaičių teritorijoje. Įmanoma ir žiemgalių substrato hipotezė, bet ji, suprantama, priklauso tiems „romantinio“ pobūdžio teiginiams, kurių niekada negalėsime nei įrodyti, nei paneigti, nes juk visai nėra faktų nei argumentų, kurie draustų spėlioti, kad pačioje lietuvių kalboje galėjo būti arealų, neturėjusių sargijų ir žvarbiųjų priebalsių opozicijos, – Žagarė galėtų būti tokio arealo liekana.

Panašus reiškinys neretas ir kitose pasaulio kalbose, todėl apie jį yra rašęs ne vienas užsienio kalbininkas. Įžymusis švedų fonetikas ir fonologas B. Malmbergas tarpinius *š*, *ž* tipo garsus vadina apikaliniiais-retrofleksiniais ir griežtai skiria juos nuo paprastųjų – predorsalinių – *s*, *z* tipo garsų. Jo ir kitų tyrinėtojų stebėjimų duomenimis, tie apikaliniai garsai vartojami iš esmės tose ir tik tose kalbose bei tarmėse, kuriose visai nėra žvarbiųjų *š*, *ž* tipo fonemų. Taip, pavyzdžiui, yra suomių kalboje, kastiliškosiose ispanų kalbos šnektose ir kt. Išimtys iš šios beveik universalios taisyklės labai retos. Pavyzdžiui, kurios ne kurios anglų kalbos šnektos turi *s* apikalinių-retrofleksinį, nors vartoja ir *š*; paprastasis (predorsalinis) *s* egzistuoja vienas ir nekontrastuoja žvarbiajam *š* kur ne kur švedų šnektose; baskų kalboje „normalusis“ *s* kontrastuoja retrofleksiniam *š*⁴. Tos kelios išimtys, be abejo, bendro dėsningumo negriauna. O jeigu taip, galima gana drąsiai manyti, kad tarpiniai žagariečių garsai yra labai archajiški – galbūt išlaikyti net iš tų laikų, kai vietoj dabartinių *š*, *ž* tebebuvo vartojami guturaliniai priebalsiai⁵. Nekontrastuojantys žvarbiesiems pučiamieji garsai ir turėjo būti apikaliniai-retrofleksiniai. Bet, kadangi reiškinys yra universalus, nepriklausomas nuo konkrečios kalbos nei jos istorijos, nėra neįmanomas ir kitoks aiškinimas: *s*, *z* ir kt. galėjo gauti švepliuojamą atspalvį ir po to, kai išnyko anksčiau egzistavęs *s* : *š* tipo kontrastas. Truputėlį patrauklesnis atrodo pirmasis aiškinimas, nes naujai atsirasti specifiniams garsams, nevartojamiems nei kitose

³ G. Savičiūtės ir V. Vitkausko informacija.

⁴ B. Malmberg. Phonétique générale et Romane. The Hague – Paris, 1971, p. 349 – 352. – Fonema /s/ tariama kaip tarpinis apikalinis retrofleksinis garsas ir islandų kalboje, taip pat neturinčioje *s* : *š* tipo opozicijų. Stebėdami Vilniaus universiteto stažuotojo islando Jörunduro Hilmarsson'o kalbėseną 1977 m. rudenį, mes konstatavome, kad jo *s* yra praktiškai toks pat, kaip žagariečių *š*. Spektrogramose tas islandų garsas savo dažnumais atrodo artimas lietuvių bendrinės kalbos *s*, o šlamesio intensyvumu daugiau primena mūsų *š*. Matyt, todėl Hilmarsson'ui kalbant lietuviškai, neretai atrodydavo, kad tariama *neškanu*, *pėštininkas*, *višas*.

⁵ A. Martinet (“Word“, VII, 91 f.) spėjo, kad ir ide. *s yra buvę apikalinis-retrofleksinis, nes nekontrastavo jokiems kitiems pučiamiesiems.

tarmėse, nei kaimyninėje latvių kalboje, palankių geografinių sąlygų nebuvo — juos galėjo palaikyti tikrai tradicija.

Stebėtojams (suprantama, ir mums patiems) gana dažnai susidaro įspūdis, kad rišlioje kalboje vietoj tarpinių garsų žagariečiai retkarčiais ištaria ir visai aiškius *s* ir *š* tipo garsus, bet vartoja juos be jokios tvarkos: tas pats žmogus, rodos, čia pat pasako ir *às*, *ziņksnei*, *zmõgus*, ir *višaš*, *pramišt* 'pramisti', *palikšu* 'paliksiu'. Tokio painiojimo pavyzdžių pilna ir senesniuose savamoksių žagariečių rankraščiuose, su kuriais mus supažindino ekspedicijoje dalyvavę istorikai. Tai galėtume aiškinti trejopai: a) kaip atsitiktinius fakultatyvinius variantus (gal atliekančius kokią ekspresyvinę funkciją?), b) kaip hiperizmus, atsiradusius dėl pastangų vartoti „normalius“ kitų šnektų ir bendrinės kalbos garsus *s*, *š* ir kt., c) kaip stebėtojų apsirikimus neįprastų tarpinių garsų akivaizdoje, jų nesąmoningo stengimosi pritempti tuos garsus prie savų smulkiau diferencijuotų fonemų rezultata. Patikimiausia atrodo antroji versija, nes analogiškų hiperizmų būna ir kitų kalbų tarmėse, išsiskiriančiose iš kitų *s* : *š* kontrasto neturėjimu (pvz., Lietuvos žydu, vad. litvakų, tarmėje, šiuo atžvilgiu sutapusioje su Žagarės šnekta⁶). Tačiau kol kas negalima atmesti ir kitų dviejų galimybių, ypač trečiosios⁷.

Šiuo metu šlekiavimas Žagarės šnektoje jau gerokai apnykęs — jį nuosekliau yra išlaikę tik senesnės kartos žmonės. Tai visai suprantama, nes dabartinėmis masinės žmonių migracijos sąlygomis toks ryškiai išsiskiriantis ir neįpratusiems gerokai trukdąs bendrauti reiškinys⁸ negali ilgai išsilaikyti. Vis dėlto jis pasirodė kur kas ryškesnis, gyvybingesnis ir daugiau paplitęs, negu manyta iki šiol.

Šiomis savo pastabomis mes norėjome dar kartą atkreipti dėmesį į vieną iš įdomiausių šiaurinės vakarų aukštaičių dalies konsonantizmo ypatybę ir pažvelgti į ją iš platesnės perspektyvos. Kaip matėme, bendrosios kalbotyros požiūriu šlekiavimas ir ypač jam būdinga apikalinė-retrofleksinė *s* tipo priebalsių artikuliacija nėra kokia nors endeminė keistenybė. Žagariečių garsynas yra evoliucionavęs ta pačia kryptimi, kaip ir kitose kalbose ar tarmėse, neturinčiose *s* : *š* tipo opozicijų⁹.

НОВЫЕ НАБЛЮДЕНИЯ НАД ШЕПЕЛЯВЫМ ПРОИЗНОШЕНИЕМ В ОКРЕСТНОСТЯХ ЖАГАРЕ

Резюме

В статье приводятся факты, свидетельствующие о том, что в окрестностях Жагаре (Йонишкский р-н Литовской ССР) вместо общелитовских свистящих и шипящих щелевых фонем функционируют шепелявые апикально-ретрофлексные согласные, и дается общелингвистическое толкование этого своеобразного явления.

⁶ Plg. R. Jakobson. Selected Writings, vol. 1, 's-Gravenhage, 1962, p. 410 f.

⁷ Plg. pastabą apie islandų *s* ir kt. 4 išnašoje.

⁸ Per ekspediciją su tuo ne kartą susidurdavome. Informantai dažnai turėjo aiškinti studentams, kas yra *lūsis*, *sėskāi* ir pan., arba stebėtis, kodėl sutrinkama, pasakius *sūnēlis* 'sūnelis' (neįpratusiems skamba beveik kaip *šunelis*), *pramišt* 'pramisti', *s'ŗūba* 'sriubą' (visai panašu į *šriu-bą*), ir t.t.

⁹ Širdingai dėkojame visiems, kurie padėjo tyrinėti čia aprašomus dalykus ekspedicijos dienomis ir vėliau, ypač mokytojui J. Šliavui, dėstytojui B. Stundžiai ir ekspedicijos vadovui V. Mačiekui.